

БУДЬМО
ЗНАЙОМІ!

Малієнко Юлія Борисівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України. Автор і співавтор кількох посібників для школярів й учителів, робочих зошитів з всесвітньої історії для 7 і 8 класів, програми для профільного курсу «Досліджуємо історію України» для класів суспільно-гуманітарного профілю навчання. Сфера наукових інтересів – всесвітня історія, зокрема історія Середніх віків, методика навчання всесвітньої історії у загальноосвітній школі.

Юлія Малієнко

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ. УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ». ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО. Всесвітня історія. 7 клас. З циклу «Методика вивчення Середньовіччя»

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Початок нового календарного року наближає нас і до початку впровадження в навчальний процес оновленого курсу історія Середніх віків. Попри істотне скорочення програми, зміст курсу залишається доволі складним й об'ємним, як власне і сам період, який вивчатимуть семикласники. Тому вже у № 6 (2014) журнал почав друкувати навчально-методичні матеріали до цього курсу. Намагатимемося допомогти вчителям якнайшвидше зорієнтуватися в змінах, обрати оптимальні шляхи проведення уроків, зокрема, практичних занять, зрештою зробити уроки цікавими й актуальними для дітей.

Матеріал третього уроку має великою мірою узагальнювальний характер, адже знайомить учнів із потужними рухами епохи, які охопили фактично весь середньовічний світ.

За влучним висловом сучасних істориків, середина I тисячоліття – це межа в історії Європи. У першій половині залишилась античність, а другу – кожен європейський школяр вивчає вже як історію своєї країни. Процеси, що визначили цю межу традиційно називають Великим переселенням народів.

Тему *Велике переселення народів* учні починали розглядати ще в курсі історії Стародавнього світу, проте причини цього процесу, його сутність і наслідки вивчаються в 7 класі. Ще одне питання поєднує античну й середньовічну епохи – загибель Риму. Тому варто актуалізувати в пам'яті учнів причини занепаду західної римської цивілізації.

Причини занепаду Західної Римської імперії

Занепад господарства, неефективна праця рабів, розорення селян, ослаблення римського війська, загострення внутрішньої боротьби – повстання селян, колонів і рабів, вторгнення варварів.

Наслідки занепаду Західної Римської імперії

Різне скорочення народонаселення, занепад державної влади в Римі, зруйнування пам'яток архітектури, втрата творів мистецтв, зруйнування зрошувальних систем, доріг, скорочення посівних площ, міст.

395 р. – розкол Римської імперії на Західну Римську імперію (Рим) і Східну Римська імперія – Візантію (Константинополь)

476 р. – загибель Західної Римської імперії ¹

Опрацювання матеріалу про Велике переселення народів відбувається з обов'язковою опорою на карту атласу або підручника, адже історико-географічні знання семикласників стають невід'ємним елементом формування просторової компетентності учнів, тому її розвиток має набути системного характеру. Оскільки це перші після канікул уроки, обов'язково треба нагадати учням, як читати легенду карти.

¹ Важливо наголосити на збереженні Візантії, про яку згадується фактично на кожному уроці історії України.

Причини Великого переселення народів

- різке похолодання;
- зростання народонаселення;
- нестача родючих земель;
- тиск гунів – кочовиків з Азії;
- прагнення варварських племен до завоювань;
- послаблення Риму

Сутність та наслідки Великого переселення народів

масова міграція племен, що призвела до загибелі Західної Римської імперії та радикальних етнічних, політичних, економічних культурних змін в Європі

Завдання до карти

Формуємо просторову компетентність (визначення напрямків міграційних рухів; використання карти як джерела знань; оцінка подій)

1. Встановіть напрямки Великого переселення народів.
2. Знайдіть на карті племена, які, крім германських, заселяли Європу на початку I тисячоліття.
3. Чому словом «сакси» у VIII – X ст. називали жителів Англії та Німеччини?
4. Виконайте топонімічне дослідження. Знайдіть на карті й запишіть у зошит назви племен, від яких утворилися назви історичних областей і держав: *англи – Англія; франки – Франція; сакси – Саксонія; бавари – Баварія; тюринги – Тюрингія.*

Крім очевидних збігів, які назвуть учні, вчитель може доповнити: *лангобарди – Ломбардія; вандали – Андалузія; Юти – півострів Ютландія* тощо.

5. За допомогою підручника й карти доберіть загальну назву до переліку: *сакси, франки, гунни, вандали, вестготи, остготи, англи, лангобарди.*

Підсумовуючи цей етап уроку, вчитель проводить бесіду за наступним питанням:

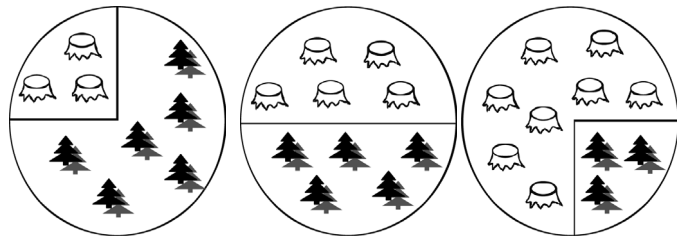
■ Як вплинуло Велике переселення народів на подальший розвиток Європи?

Вивчення взаємодії людини й природи за Середньовіччя, взаємовпливу навколишнього середовища й середньовічної людини допомагає вчителю відпрацьовувати з учнями вміння аналізувати вплив природних чинників на спосіб життя населення, визначати геополітичні фактори розвитку держав цього періоду. Крім того, цей матеріал має важливе міжпредметне й виховне значення. Запропонована таблиця може бути заповнена під час обговорення на уроці або вдома.

Вплив навколишнього середовища на життя середньовічної людини

Клімат: на початку Середньовіччя – сухий прохолодний, VIII–XIII – потепління, з XIV ст. – похолодання.		
Ландшафт	Ліси	Ріки, моря, болота
– гори – природні кордони між державами; – пагорби – зручні для фортифікаційних споруд місця; – рівнини – сільськогосподарські угіддя: поля, пасовиська тощо	– будівельний матеріал; – джерело їжі, палива, лікарських рослин; – матеріал для виготовлення посуду, меблів, свічок; – місце полювання	– джерело води, – рибальство; – торговельні і транспортні шляхи; – природні кордони між державами; – болота, очерет, торф
В уявленні середньовічної людини гори, ліси, моря, ріки були: – об'єктом, – місцем дій язичницьких богів, злих і добрих духів, міфічних, казкових героїв.		

Площі лісів у Європі в Середні віки (За М. Несмеловою)

У раннє Середньовіччя

В епоху розвинутого Середньовіччя

У XVIII ст. (і донині)

Запитання й завдання до схеми

- Розгляньте схему. Чим можна пояснити таке зменшення площ лісів у Західній Європі?
- Знайдіть у тексті підручника приклади того, як людина змінювала ландшафт.

На етапі уроку, присвяченому рухам населення в епоху Середніх віків варто відпрацьовувати навички роботи з різними джерелами знань, формувати логічну компетентність. Сучасні підручники містять і візуальні, і картографічні джерела, а наративна складова допоможе їх поєднати. Крім того, важливо підкреслити, що внаслідок потужних хвиль міграцій відбувалася взаємодія народів, обмін найрізноманітнішою інформацією.

Важливу роль у міграційних євро-азійських рухах відіграли фіно-угорські племена. Подаємо додаткову інформацію про них, що розкриває етап становлення Угорщини, доля якої тісно пов'язана з Україною. Попри те, що Угорщині присвячено окремий рядок у програмі, вона досліджується в контексті центральноєвропейського Середньовіччя, і часу на вивчення питань виникнення Угорської держави зрозуміло, не вистачає.

У I тисячолітті кочові давньоугорські племена почали довгий шлях переселення від Уральських гір на захід. Другу половину IX ст. в угорській історії традиційно визначають як «набуття угорцями батьківщини на Дунаї». Саме в цей період угорці перетнули Карпати, зайняли землі в середньому Подунав'ї, перейшли до осілого способу життя й землеробства. На початку XI ст. виникло Угорське королівство.

● **МОВОЮ
СЕРЕДНЬОВІЧНИХ
ДОКУМЕНТІВ**

Діяння угрів

VII. Про їхній вихід

...Сім старійшин, яких називають Хетумоґер² разом з численними союзними народами перетнули ріку Етил [Волгу] за язичницькою традицією – на бурдюках і не знайшли тут ніяких міст. Не харчувалися вони плодами рук людських, а втамовували голод м'ясом і рибою. Юнаки цілими днями полювали. Тож відтоді угорці – найкращі мисливці з-поміж інших народів.

VIII. Про Рутенію [Про Русь]

Коли дійшли вони до рутенів, без будь-якого опору дісталися до міста Києва і хотіли підкорити землі рутенів.

IX. Про мир між вождем і рутенами

...І вожді рутенів просили вождя [угорського] Алмуша, щоб він уклав з ним мир, та переселився в землі Паннонії, де зливаються відомі усім річки Дунай і Тиса та інші великі ріки, багаті на прекрасну рибу..., де жили слов'яни, болгари...

XI. Про міста Лодомер [Володимир] і Галич

Тоді [угорці]... у супроводі київських рутенів підійшли до міста Лодомер, де князь і його вельможі зустрічали... [угорців] дорогоцінними дарами, а за чотири тижні вождь Алмуш зі своїми супутниками прийшов у Галич і тут вибрав собі місто для відпочинку.

XII. Як вони вступили в Паннонію

Вождь Алмуш та його знать уклали найміцніший мир з рутенами. Тоді князь Галича вислав попереду... [угорців] дві тисячі лучників і три тисячі селян, аби вони розчищали їм дорогу. Тоді сім правителів за допомогою рутенів Галича вийшли в землі Паннонії.

Шлях переселення угорських племен легко простежити за картою і, за потреби, пояснити за допомогою схеми.

Набута Батьківщина угорців-мадяр

Середнє
Подунав'я

під тиском
печенігів,
через Карпати

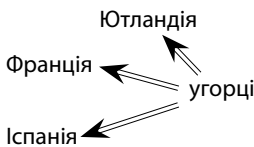
степи При-
чорномор'я,
Приазов'я

міграція

Прабатьківщина угорців-мадяр

Територія між
Уралом і Серед-
нім Поволжям

**Напрямки
набигів угорців**

Запитання до схеми

■ Про що свідчать завойовницькі походи угорців?

Фесті А., Меднянський Л., Барчаї Е.
Перехід князя Арпада через Карпати

Важливим джерелом, що описує набуття угорцями батьківщини є «Діяння угрів» (Gesta Hungarorum). Написане латиною, вірогідно між 1196 і 1203 роками. Автор твору невідомий, у тексті він називає себе «нотарій (писар) короля Бели», але в історичній літературі його іменують Анонім. Вперше було опубліковано у 1746 р.

Пам'ятник Аноніму в Будапешті

Фіно-угорський світ

Фіно-угорські племена – група племен, що має споріднені походження і мовні риси. На думку більшості вчених, фіно-угорські племена, які живуть на території Європи близько 10 тисячоліть, розселилися в епоху потужних міграційних рухів. На сьогодні – це: естонці, угорці, фіни, які мають відповідно незалежні фіно-угорські держави: Естонія, Угорщина, Фінляндія. До цієї групи належать також народи, що живуть на території Росії – удмурти, мордва, марійці, ханти та інші.

Усі вони створюють своєрідний фіно-угорський світ, який об'єднує сьогодні 24 власне фіно-угорських і споріднених народів. Попри різницю в історичному розвитку, чисельності, сучасному політичному статусі, вони зуміли протягом століть зберегти свою самобутність, мову, традиції і звичаї предків.

Загалом, зміст уроку має міжкурсовий характер, адже до всіх зазначених процесів були залучені землі України, племена, які заселяли або рухалися її територією.

² У перекладі з давньоугорської означає «сім мадяр».

УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ». ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Вивчення власне перших держав Середньовіччя природно починається з *варварських королівств*. Попри напружені стосунки варварів і римлян, їх взаємодія виявлялася не тільки у війнах. Цікавою є доля Теодоріха – короля остготів та його радників Кассіодора й Боеції.

Золота монета із зображенням Теодоріха Великого

Гробниця Теодоріха у Равенні

Запитання й завдання

■ Чому сучасники назвали Теодоріха Великим?

■ Поміркуйте, у чому виявився суперечливий характер діяльності Теодоріха: у чому, на вашу думку, він був правий, а в чому помилявся?

● СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ОСОБАХ

Теодоріх Великий – король готів

Король готів Теодоріх (бл. 454–526) був сином готського вельможі. Дитиною, він десять років провів заручником у Константинополі, що вплинуло на все його подальше життя. Теодоріх захопився античною культурою, вивчив державний устрій імперії, її закони та військову справу. На чолі великої армії Теодоріх перетнув Альпи і створив у Північній Італії королівство остготів зі столицею в Равенні.

Хоча в усій Західній Європі йшли безкінечні війни, Теодоріху вдалося на 30 років повернути мир змученій Італії. Будучи далекоглядним політиком, він розумів, що готи зможуть утримати владу в Італії тільки за умов, що будуть жити в злагоді з римлянами. Тому Теодоріх зберіг римські закони, роздавав землі і готам, і римлянам, відбудовував напівзруйнований Рим.

Теодоріх називав себе Августом і, приймаючи послів, одягався в пурпурну мантию та натягував на голову блискучу діадему. Король готів всіляко сприяв розвитку наук і мистецтва, залучав до свого двору видатних римських письменників і філософів. Піднесення культури за часів Теодоріха навіть отримало назву «Остготське відродження». Хоча Теодоріх підтримував римську культуру, він забороняв германцям навчати дітей – щоб виростити хороброго воїна, вважав він, грамота не потрібна.

Кассіодор

Кассіодор – знатний римлянин, римський сенатор. За дорученням Теодоріха Кассіодор написав «Історію готів».

Кассіодор заснував монастир – один з перших у світі – «Віваріум» (обитель життя). У цій обителі Кассіодор відкриває першу в Європі майстерню письма, у якій ілюструють книги і вперше намагаються застосувати своєрідну рекламу: в кінці кожного зошита, нижче останнього рядка писали перше слово або речення, з яких починався наступний зошит. У «Віваріумі» Кассіодор відкрив школу, де діти опановували не тільки граматику, математику, риторику, музику, а й практичну медицину й космографію.

Кассіодор квапиться передати мудрість як спадок прийдешнім поколінням і пише книгу: «Про вільні мистецтва». Сім вільних мистецтв, сім наук: граматики, риторики, діалектики, арифметики, музики, геометрії, астрономії стануть основою середньовічної освіти.

Боеції

Є в короля Теодоріха й інший радник – Боецій – теж римлянин з давнього, знатного роду. У години дозвілля, натягнувши на дошку струни, він робить їх то коротше, то довше, щоб проникнути в таємничий зв'язок між числом і звуком. Він пише книгу про музику й гармонію звуків.

Боецій займається й механікою. Він зробив для Теодоріха годинник, що показує не тільки час, але й рух світил.

Боецій переклав латиною «Астрономію» Птолемея й «Геометрію» Евкліда, твори Платона, Арістотеля, Архімеда.

Коли Боеція було звинувачено в заколоті проти готів і Теодоріха та кинуто у в'язницю, він написав там книгу «Втіха філософією», яка протягом багатьох віків була одним з найвідоміших філософських творів.

Боеція називали останнім римлянином і першим європейцем.

Хлодвіг I

Хлодвіг I (бл. 466 – 511) правив близько 30 років – неймовірно довго для того часу. Він першим коронувався в Реймсі й відтоді всі французькі королі ставали на престол саме в цьому місті.

Хлодвіг довго вагався, чи приймати християнство. Існує багато легенд, пов'язаних з його хрещенням. За однією з них, король заявив: «Іду в похід проти алеманів. Якщо він буде успішний, охрещуся». Хлодвіг переміг у цьому поході, виконав обітницю й прийняв християнство. Після обряду єпископ розповів йому про страждання Ісуса Христа, на що король відповів: «Якщо я був би там з франками, ми б звільнили Ісуса від несправедливості!». Ще за однією з легенд, Хлодвіг вибрав білу лілію як символ очищення під час хрещення. Саме біла лілія стала геральдичною квіткою в гербі французьких королів.

Він заснував династію Меровінгів, яка збереглася в історії під двома прізвиськами – «довговолосі королі» й «ледачі королі». «Довговолосі» – тому, що в Меровінгів була традиція – не стригти волосся, аби не втратити силу і владу. А «ледачі» – бо останні представники цієї династії не займалися справами королівства.

● СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ОСОБАХ

Мабуть найвідомішою постаттю Франкської держави в V–VI ст. є Хлодвіг. У Франції шанують Хлодвіга. 18 разів королі цієї держави приймали його ім'я. Від імені Хлодвіг утворилися такі сучасні імена, як Людвіг, Луї, Луїджі. Саме він зробив Париж столицею Франкської держави.

Запитання й завдання

до навчального матеріалу підручника

1. Підтвердити фактами суперечливий характер діяльності Хлодвіга, визначивши позитивні й негативні риси його діяльності.

2. Із Хлодвігом пов'язана відома фраза: «Вклонись перед тим, що спалював, і спали те, чому вклонявся». Дізнайтеся, хто і з якого приводу сказав це Хлодвігу. У яких випадках цю фразу вживають зараз?

Завдання на розвиток картографічних умінь

■ Знайдіть на карті території франків у другій половині V ст. У якій частині Європи вони розташовані?

■ Визначте географічні особливості території франків (річки, вихід до моря, гори тощо).

■ Встановіть динаміку зростання держави франків: упродовж якого часу і за рахунок яких територій вона збільшувалася.

Справи франкських королів дійшли й до нашого часу. Так, з діяльністю Піпіна Короткого пов'язано створення Папської держави. Бажано це пояснити й показати її на карті, оскільки Папська держава посідає важливе місце як у Середньовіччі, так і в наступні періоди всесвітньої історії.

Зрозуміло, що однією з найвідоміших постатей усього Середньовіччя є Карл Великий – творець Франкської імперії, якого справедливо називають «батьком Європи». Історичні документи, літературні джерела, карти, ілюстрації, вміщені в підручниках, дають змогу вчителю максимально візноманітнити урок.

Опрацювання історичних документів є невід'ємним складником сучасного уроку, оскільки розвиває дослідницькі, аналітичні вміння учнів.

● МОВОЮ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

Життя Карла Великого

Карл був великим красномовцем і міг дуже ясно висловити все, що хотів. Не задовольняючись лише рідною мовою, він намагався вивчити іноземні мови. Латинську мову вивчив так добре, що звичайно говорив нею, неначе рідною, але по-грецьки він більше розумів, ніж говорив.

Карл багато часу приділяв вивченню риторики, діалектики, а особливо — астрономії. Він вивчав мистецтво обчислень і зі старанністю мудреця допитливо вивідував шляхи зірок. Намагався писати, тільки-но випадав вільний час, привчав руку виводити літери. Але праця його розпочалася дуже пізно й була малоуспішною. (Ейнгард)

Запитання до документа

■ Які сфери знань найбільш цікавили Карла Великого?

■ Які знання і як допомагали Карлу Великому в його політичній діяльності?

Завдання на розвиток аналітичних умінь

1. Чому сучасники назвали Карла Великим? Чи витримала ця оцінка випробування часом?

2. Знайдіть спільні й відмінні риси правління Хлодвіга й Карла Великого.

3. Чому держава Карла Великого проіснувала менше, ніж держава Хлодвіга?

Обговорення зазначених питань дає змогу вчителю формувати в учнів уявлення про риси характеру видатних історичних діячів, засновників великих держав, причини загибелі імперій, які об'єднували різні народи.

Завдання. Згрупуйте історичні факти за темами: «Хлодвіг», «Карл Великий» і заповніть таблицю:

- син Піпіна Короткого;
- знищив усіх своїх родичів, боячись конкуренції;
- помстився воїну за розрубану Суасонську чашу;

- король-просвітитель;
- упорядкував збірник законів «Салічна правда»;
- перший імператор франків;
- перший король франків;
- хрестив франків;
- приєднав до Франкської держави саксів.

Хлодвіг	Карл Великий

Завдання на розвиток просторової компетентності.

- ▣ Знайдіть на карті територію держави Карла Великого. Які території вона обіймала?
- ▣ Які землі і як були приєднані Карлом Великим? Зробіть висновок щодо розмірів цієї держави та її географічних особливостей.
- ▣ Назвіть народ, проти якого Карл Великий здійснив найбільше походів.
- ▣ На основі роботи з історичною картою доведіть, що держава Карла Великого справді стала імперією.

Питання про розподіл імперії Карла Великого важливе з огляду формування історичного світогляду семикласників. По-перше, учні повторюють шлях розвитку імперій (від заснування — до занепаду), по-друге, в історичному полі учнів з'являються Франція, Італія, Німеччина, що відіграватимуть провідну роль протягом усього Середньовіччя.

Завдання на розвиток картографічних умінь

1. На які королівства розпалася імперія Карла Великого? Які держави утворилися згодом на цих територіях?
2. У чому особливості розташування володінь Лотаря? Дізнайтеся, як пізніше було названо цю територію.

Перед виконанням завдання на хронологічну послідовність учитель нагадує учням його сутність: події потрібно розташувати в хронологічному порядку: від найдавнішої (першої) — до останньої з перерахованих. На початку навчального року треба допомагати учням у виконанні таких вправ, пропонуючи їм пригадати дати, написати їх біля зазначених подій і поставити у відповідній послідовності. Проте, як свідчить практика, далеко не всі учні запам'ятовують дати, тому потрібно ставити запитання такого типу: «Пригадайте, яка подія відбулася раніше за всі інші?», «З якими правителями пов'язані зазначені події?», «Хто з них правив раніше, а хто — пізніше?».

Завдання на розвиток хронологічних умінь

Поставте в хронологічній послідовності:

1. Падіння Західної Римської імперії.
2. Верденський розподіл.
3. Утворення Франкської імперії.
4. Упорядкування «Салічної правди».

У такий спосіб можна не тільки перевірити знання дат, передбачених чинною програмою, але й установити, чи уявляють учні логіку історичного процесу.

Білий слон Карла Великого

(за А. Левандовським)

«Серед численних скарбів Карла, накопичених за роки війн, особливе місце належало великому полірованому рогові, прикрашеному дивним різьбленням. Коли король запитав про матеріал, з якого зроблено незвичайну річ, йому відповіли, що це ікло слона. Карл був украй здивований. Він не уявляв собі звіра, із зуба якого можна вирізати подібний ріг. І в нього виникло жагуче бажання: будь-що цього звіра побачити...».

Так розповідає легенда. Важко сказати, чи ґрунтується вона на реальному факті. Не віриться, що володар франків нічого не знав про слонів і був настільки здивованим, побачивши слоняче ікло: звичайно ж, він знав про походи Ганнібала й Александра Македонського і міг бачити зображення слона на мініатюрах. Але живий слон... Про нього Європа давно забула. У VIII—IX ст. слона люди Західної Європи уявляли загадковою, майже міфічною істотою, настільки ж недоступною, як і казкові багатства далекого Сходу. Саме тому Карл вирішив роздобути цю чудову тварину за будь-яку ціну.

Завдання виявилось не з легких. У той час слонів привозили переважно з двох місць — Північної Африки та Індії, їх вважали «царськими», посилали в дарунок або як данину. Найближчим сусідом франкського короля, до якого можна було звернутися з проханням надіслати слона, був халіф Харун ар-Рашид.

Навесні 801 р. імператору повідомили, що один із послів, відряджений чотири роки тому до Харун ар-Рашида, повертається з подарунками й слоном. Він затримався в Північній Африці, тому що в місцевих правителів не виявилось достатньо засобів, щоб переправити слона через Середземне море. Франкський літопис зберіг гучне ім'я слона — Абу-ль-Абба.

Слон затьмарив усі інші подарунки. Жодна перемога не викликала такої метушні, як поява в Аахені слона. Казковий звір крокував ринковою вулицею й зривав свіжу траву з дахів будинків. Його ревіння нагадувало звук труби, й коні у провулках, лякаючись, розбігалися. Карл був задоволений, що слон розніс на друзки приготовлену для нього стайню; він виривав з коренем молоді деревця й при цьому їв виноград з рук короля. У спекотні літні дні слон виглядав задоволеним, з'їдаючи поле хлібних злаків і купаючись у річці. Кожного дня король зупинявся, щоб помилуватися своїм незвичним гостем. Про нього залишили свідчення всі літописи. Абу-ль-Абба прожив при франкському дворі біля дев'яти років. Смерть слона приголомшила не менше, ніж його прибуття. Про неї знову писали всі літописи, дорівнюючи сумну звістку до найважливіших подій року: «...у тому ж році, коли помер слон, помер і король Італії — Піпін».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бутромеев В. П. Всемирная история в лицах: Раннее средневековье. Серия «Детский Плутарх». — М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 1999. — 320 с.
2. Книга для читання з історії середніх віків: Навч. посіб. для 7-го кл. Загальноосвітн. навч. закл. / Клименко Н. П., Малієнко Ю. Б. — К., 2004. — 304 с.
3. Несмелова М. Л. Конспекты уроков по истории средних веков: 6-7 кл.: Метод. пособие. — М., 2002 — 304 с.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.